
СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 323(477):061.1ЄС+321.74

О. І. Крук, к. і. н., доцент

**УКРАЇНА МІЖ ЗАХОДОМ І СХОДОМ
(ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ АНТИЗАХІДНИХ НАСТРОЇВ
В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ)**

Анотація. В статті аналізуються антизахідні настрої в Україні як фактори протидії розвитку громадянського суспільства. З'ясовуються їх витоки, зокрема, репресивна політико-ідеологічна кампанія, проведена радянським керівництвом у другій половині 1940-х – на поч.1950-х рр.

Ключові слова: громадянське суспільство, Євросоюз, НАТО, націоналізм, тоталітаризм.

А. И. Крук, к. и. н., доцент

**УКРАИНА МЕЖДУ ЗАПАДОМ И ВОСТОКОМ
(ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОКИ АНТИЗАПАДНЫХ НАСТРОЕВ
В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ)**

Аннотация. В статье анализируются антизападные настроения в Украине как факторы противодействия развитию гражданского общества. Исследуются их истоки, в частности, репрессивная политико-идеологическая кампания, проводимая советским руководством во второй половине 1940-х – в нач.1950-х гг.

Ключевые слова: гражданское общество, Евросоюз, НАТО, национализм, тоталитаризм.

A. I. Kruk, Candidate of Historical Sciences, associate professor

**UKRAINE BETWEEN EAST AND WEST
(HISTORICAL SOURCES OF ANTI-WESTERN SENTIMENT
IN MODERN UKRAINIAN SOCIETY)**

Abstract. The paper analyzes the antiwestern moods in the modern Ukrainian as factors of counteraction the development of a civil society. It reveals their origins, in particular, the repressive political and ideological campaign conducted by the Soviet Government in the late 1940's and early 1950's.

Keywords: Civil society, European Union, NATO, nationalism, totalitarianism.

Актуальність теми дослідження. Знаменною подією непростого і драматичного періоду, який сьогодні переживає Україна, є європейський вибір нашого народу.

Постановка проблеми. Однак серед певних верств суспільства, а особливо в окремих регіонах, впливовими залишаються антизахідні, а по суті неототалітарні настрої.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані з становленням та функціонуванням тоталітарної системи в УРСР, досить ґрунтовно висвітлені в публікаціях В.К.Барана, В.М.Даниленка, Ю.З.Данилюка, О.В.Гараня, О.М.Майбороди, М.В.Поповича, Ю.І.Шаповала, В.І.Юрчука та ін.

Однак, її вплив на сучасну Україну, на свідомість та політичну культуру українського суспільства, на формування антизахідних, антиєвропейських настроїв, на наш погляд, залишаються ще недостатньо досліджені.

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Події в Криму та на Донбасі суттєво змінили ставлення українського суспільства до знакових інституцій західної системи, таких як НАТО та ЄС.

Якщо кілька років тому більша частина наших співгромадян висловлювала негативне ставлення до Євроатлантичного альянсу, то зараз ситуація суттєво змінилась. На початку вересня 2014р. за вступ до цієї організації висловилося 56% опитаних українців, а кількість противників становила 25% [8, с.3].

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Все більше українців вважає, що в умовах серйозної загрози з боку Росії, вступ до Євроатлантичного союзу є найбільш дієвим засобом захистити територіальну цілісність і суверенітет нашої держави.

Однак і на сьогодні існує суттєва відмінність у ставленні до цієї проблеми населення різних регіонів.

Антинативські симпатії у вересні помітно домінували на Півдні (45% - проти НАТО, 29% - за) й на Сході (50% - проти, 28% - за), причому, на Донбасі 68% - проти [8, с.3].

Схожу картину показало й опитування проведене Київським міжнародним інститутом соціології в грудні 2014р. Зазначимо, що опитування проводилось на території підконтрольній українській владі та у м. Донецьк.

За його результатами 60% респондентів висловили свою підтримку курсу на інтеграцію до ЄС, 24,6% не погодились з такою перспективою. Не дивно, що й у цьому питанні існують суттєві регіональні відмінності. Найбільш негативно до перспектив зближення з країнами Євросоюзу висловились мешканці Донбасу 49,2% (за 24,2%); Півдня – 46,6% (за 37,1%); Сходу – 35,3% (за 49,5%) [9, с.9].

На територіях, захоплених сепаратистами та російськими військами, ситуація відрізняється ще більше.

Через неможливість проведення будь-яких наукових досліджень, ми не можемо оперувати точними даними. Але особисте спілкування з жителями регіону, інформація ЗМІ, свідчення очевидців дають підстави говорити про істотне посилення за останній рік антизахідних, а по суті неоталітарних настроїв.

Цьому є певне логічне пояснення. Нова «влада» зачистила регіон від проукраїнських елементів. Вони були заарештовані, вбиті або ж змушені тікати на Велику Україну. Там немає української преси, не працюють українські телеканали. Населення віддано на поталу російським мас-медіа, які безперешкодно проводять його потужне зомбування.

Даючи відповідну оцінку сучасним донбаським реаліям, треба об'єктивно визнати, що значна частина наших співгромадян завжди негативно ставилась до цінностей західного світу і сповідувала ідеї тоталітаризму.

Постановка завдання. Здійснюється спроба проаналізувати історичні витоки цих настроїв, причини їх збереження до сьогодення та визначити ті невідкладні заходи, які повинні вжити влада і громадськість для подолання рудиментів тоталітаризму та забезпечення успішного європейського поступу українського народу.

Виклад основного матеріалу. Витоки таких тоталітарних традицій криються ще в радянській добі.

Великий вплив на їх формування мала політико-ідеологічна кампанія, проведена радянським керівництвом у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

Вона мала великий вплив на політичне життя, ідеологію, свідомість, розвиток освіти, науки і культури радянського суспільства, змінила, й далеко не на краще, долі багатьох людей. Ідеологічні догми і стереотипи, сформовані в той час, надовго пережили їх творців і навіть після розвалу СРСР продовжують залишатись впливовими чинниками громадсько-політичного життя України, а особливо Російської Федерації.

Починаючи нову хвилю репресій, сталінське керівництво виходило з уявлення про посилення в СРСР «вільнодумства», «капіталістичної загрози» і, як наслідок, «небезпеки послаблення радянської влади».

Справді, дух вільнодумства, хоча й в обмежених формах, почав поширюватися в радянському суспільстві. І на це були певні причини.

По-перше, перемога у другій світовій війні сприяла формуванню почуття власної гідності та самоповаги у мільйонів радянських людей. В суспільстві поступово зникав панічний страх перед владою. Аналізуючи прорахунки й страшні поразки початкового періоду війни, з'являлись сумніви в абсолютній непогрішимості та безпомилковості курсу вищого політичного керівництва та навіть самого вождя.

По-друге, в ході війни багато радянських людей опинилось за кордоном, в Європі. На власному досвіді вони познайомились з західним способом життя і цей «загниваючий світ» виявився досить привабливим. Виявилось, що на Заході живуть звичайні, нормальні люди, і живуть значно краще ніж в «передовому» Радянському Союзі. Там кращі дороги, житло, товари та інше. Тобто там вищий рівень життя населення і що зовсім страшно для радянських можновладців – вищий рівень культури.

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Звідси, нова небезпека, визначена радянським керівництвом – західний спосіб життя, західна ідеологія та культура: «реакційна», «буржуазна», «загниваюча».

Щоб зупинити вказані процеси й зберегти своє пануюче становище, правлячий режим вдався до випробуваних засобів: шаленої ідеологічної обробки населення та репресій.

Протистояння з демократичними країнами Заходу викликало в СРСР цілу хвилю дискредитації основних європейських цінностей: демократії, гуманізму, прав і свобод людини. Було визначено й головного ворога, з яким необхідно боротись всередині країни – «гнилу інтелігенцію», що піддалася західному впливові. А основним провідником й виконавцем цієї кампанії стала партійна номенклатура – правлячий клас і опора радянського тоталітарного режиму.

Здійснюючи ідеологічні чистки другої половини 1940-х – поч.1950-х рр., «тоталітарний режим культивував ворожість до гуманізму, інтелігентності та інтелігенції, розраховуючи на ненависть малоосвічених кар'єристів, піднятих режимом з соціальних низів, до незрозумілих та ворожих їм здобутків культури. Антисемітизм, підозри щодо «прихованого єврейства» усіляких «розумників» якнайбільше пасували для цієї ідеології. Комуністичний тоталітаризм швидко прямував до фашизму» [10, с. 646].

Організувавши шалену дискредитацію західної культури, нависивши на неї ярлики відсталості і загниваючої, вище політичне керівництво СРСР протиставило їй радянську (а по суті російську) культуру, як найпередовішу. В практиці реального політичного життя відбулося поєднання комунізму з воєвничим російським націоналізмом.

Стараннями потужної пропагандистської машини була розроблена й активно насаджувалася в свідомості людей ідеологічна схема: існує ворожий, загниваючий Захід з такою ж загниваючою культурою, злиденим становищем трудящих. Йому протистоїть Радянський Союз – оплот прогресу й цивілізації, надія для трудящих усього світу. Жодних поступок Заходу в ідеологічній, культурній сфері допускати не можна.

«... низькопоклонство перед сучасною реакційною буржуазною ідеологією та культурою є, по суті справи, спроба перетворити нас – творців самого передового в світі комуністичного суспільства ... у жалюгідний придаток капіталістичного світу, раболіпствуючий перед його нікчемністю. Це бажання ліквідувати наші досягнення, нашу національну святиню т.б. соціалізм і його культуру в елементи розтління загниваючої буржуазної культури» - переконував, виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У в травні 1949 року секретар ЦК КП(б)У І.Д.Назаренко [11, Арк. 61].

Так на практиці радянське керівництво формувало систему ізоляціоністських заходів, які відривали культуру і науку Радянського Союзу від здобутків європейської цивілізації.

Агресивна антиєвропейська риторика доповнювалася шаленою пропагандою антиамериканізму (концептуально дуже схожою на ту, яку зараз здійснює пропагандистська машина Російської Федерації).

«Можна любу людину навчити стріляти, рубати, колоти, але якщо не навчити в кого стріляти, кого рубати, то це злочин. Ми повинні зараз у розумінні виховання навести порядок, виховувати ненависть до наших ворогів. Ми ... прямо говоримо, що наш противник – це американський капіталізм. Потрібно виховувати маси в дусі ненависті до американського капіталізму....» - заявив у своєму виступі на пленумі Чернігівського обласного комітету Компартії член обкому Рубанов [4, Арк.213].

Представників інтелігенції, які мали свою особисту думку і не погоджувались з нав'язаною їм схемою, звинувачували у низькопоклонстві, прислужництві перед Заходом, у шпигунстві, зрадництві та тому подібних злочинах. Особливо активних обертів набрала ця кампанія у зв'язку з «справою Н.Г. Ключевої та Г.Й. Роскіна.»

На Одеській обласній партійній конференції жорсткій критиці було піддано професора медінституту Соколовського, який мав сміливість виступити проти огульної дискредитації західної науки, з особистого досвіду позитивно відгукнувшись про відомих німецьких вчених [13, Арк. 209].

Як результат – прийнято рішення: «перевірити роботу ... інститутів з ідейно-політичного виховання наукових кадрів та організації наукової роботи в світлі закритого листа ЦК ВКП(б) у справі професорів Ключевої та Роскіна і постанови ЦК КП(б)У про покращення політико-виховної роботи вузів» [14, Арк. 84]. Це означало в той час прискіпливі перевірки, шельмування звинувачених у пресі, на зборах, звільнення з роботи та інші репресивні заходи.

У звіті за проведеною роботою Одеський обком зазначав, що в усіх творчих колективах області була здійснена перевірка стану ідеологічної роботи, результати якої було обговорено на зборах цих колективів, розроблені заходи з посилення ідейно-політичного виховання творчих працівників та викладачів вищої школи [15, Арк. 10]. А «вузи Одеси широко розгорнули роботу кафедр з виховання критич-

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

ного ставлення до західної культури та науки, нетерпимості до всіх проявів раболіпства та низькопоклонства перед буржуазною наукою та культурою» [16, Арк. 72].

Під час обговорення вже згаданого закритого листа ЦК ВКП(б) на партійних зборах Чернігівського учительського інституту в низькопоклонстві й прислужництві перед Заходом була звинувачена викладач російської літератури Аргінська. Підставою для такого серйозного звинувачення послужили досить невинні фрази, які вона собі дозволила під час лекції про життя і творчість Фонвізіна: «Уявіть собі Фонвізіна, який повертається з-за кордону. Які шикарні на його руках рукавички, циліндр. А який у нього фрак! Як він вишукано вдягнений» [3, Арк. 57].

Подібні звинувачення отримали десятки тисяч людей по всій Україні.

Протидія ворожому західному впливу органічно поєднувалась з боротьбою проти українського буржуазного націоналізму, який з подачі Л. Кагановича було визнано першопричиною всіх бід і негараздів, що мали місце в Україні.

«Нам необхідно постійно підвищувати бойовий і наступальний дух нашої роботи проти усіх та всяких проявів ворогів українського народу – агентів американо-англійської реакції – українських буржуазних націоналістів» - ставив завдання партійному активу республіки один з керівників ЦК КП(б)У О. Кириченко [12, Арк. 78].

Ситуація ускладнювалась тим, що в часи другої світової війни радянський режим пішов на деякі поступки українству: в рамках радянського патріотизму був дозволений у певній формі український патріотизм, з'явилися літературно-мистецькі твори про героїчне минуле українського народу, радянська пропаганда постійно наголошувала на тезі про державність України, з пропагандистською метою були створені міністерства закордонних справ та оборони.

Після перемоги у війні, коли становище влади зміцніло, відпала потреба й в українському патріотизмі. «І якщо в Росії того часу патріотизм сягав рівня офіційної ідеології, нерідко виступаючи як великодержавний російський шовінізм і агресивний націоналізм, то в Україні патріотизм кваліфікувався тільки як «буржуазно-націоналістичний», ворожий радянській владі ухил. Українські письменники й художники змушені були після війни відповідати за твори, написані в роки боротьби з фашизмом за вказівкою Комуністичної партії й підтримувані нею. Відповідно до нового повороту в генеральній лінії партії в Україні не було жодного журналу, культурно-освітньої чи наукової установи, що їх оминула б ідеологічна чистка» [1, с.42].

Розмитість критеріїв національного та націоналістичного давала змогу партійній номенклатурі вважати націоналізмом любов до рідної мови, історії, вірність народним традиціям, культурі та ін. За першої-ліпшої нагоди у цьому страшному гріху міг бути звинувачений будь-який свідомий українець.

Досить цікавим для кращого розуміння цього висновку є епізод з альманахом «Зростання». При Ніжинському педагогічному інституті працювала літературна студія, яка видавала цей рукописний альманах. Увагу партійних ідеологів привернув вірш студента Артюха «Люблю», в якому той проголошував:

«Люблю вперед іти я без упину,
Буяння весен в рідному краю,
Люблю я неньку рідну Україну,
Величну, дужу, зоряну мою.
Люблю в ній неба синього блакиті,
Що так прозора чисті по весні,
Люблю ще дужче в пору таку жити,
В своїй любимій, рідній стороні» [6, Арк. 215].

Це емоційне, по-юнацьки романтичне освідчення в любові до рідної землі було піддано жорсткій критиці. Як зазначалось в довідці обкому КП(б)У «у цьому вірші автор говорить про свою любов до України. Але про яку Україну йде мова, яку Україну оспівує Артюх? Він, як видно з віршу, оспівує якусь споконвічну Україну, Україну «взагалі», поза часом, поза епохою.

Автор не дає образу нашої радянської соціалістичної України з її соціалістичною індустрією, соціалістичним колгоспним ладом, передовою соціалістичною наукою і культурою.

Його цікавлять «неба синього блакиті», але не цікавить те, що створено радянським народом під керівництвом більшовицької партії. Сторінки альманаху заповнені беззмістовним пустозвонством» [6, Арк. 215-216].

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Кидається у вічі, що агресивний тон партійного документа продиктований положеннями редакційної статті газети «Правда» «Проти ідеологічних перекирвань в літературі» від 2 липня 1951р., яка піддала нищівній критиці вірш В.Сосюри «Любіть Україну».

У потуранні буржуазному націоналізмові, безідейності були звинувачені молоді літератори: поети Зорка (Варва), Ігнатенко, Ленець (Прилуки), Рожалін (Чернігівський район), письменник Левін (Чернігів) [7, Арк. 165], викладачі Ніжинського педінституту Білан, Ісаченко, Медведська, Ліхтенфельд, Глінка, Чернігівського – Красіко, Йоффе [7, Арк. 71], Прилуцького педучилища – Чернилевський, Івахненко, Іванченко, Загайко, Сап'яненко [7, Арк. 73], Ніжинського технікуму механізації сільського господарства – Момот [7, Арк. 144], вчителі чернігівських шкіл Чечьоткіна, Филипченко [7, Арк. 179] та багато інших. Серйозним недоліком було визнано те, що під час навчального процесу «недостатньо висвітлюється ... провідна роль великого російського народу серед братніх народів нашої Батьківщини. Дуже мало вчителі розкривають благотворний вплив російської літератури на українську літературу» [7, Арк. 180].

Такий прояв української меншовартості не був чимось дивним. Офіційна позиція вищого політичного керівництва СРСР полягала в пропаганді своєрідного месіанства російського народу на всіх етапах світової історії. Тому український народ міг претендувати лише на роль меншого брата, українська історія розглядалась лише як частина загальноросійської, Київська Русь вважалась давньоросійською, але в жодному разі не давньоукраїнською державою, а жодна з форм української державності, крім радянської, не визнавалась. Тому виглядає цілком закономірно, що на древній українській землі всі партійні форуми: конференції, пленуми, наради та ін. проводились, а партійна документація велася, за незначним виключенням, російською мовою.

Як відомо, всього за період 1946-1951рр. вищим партійним керівництвом було прийнято 12 постанов ідеологічного спрямування, які заклали основи для наступу на всі категорії творчої інтелігенції.

Механізм ідеологічної обробки населення можна краще зрозуміти познайомившись зі звітами міських та районних комітетів партії про виконання відповідних постанов ЦК. Як правило, це обговорення даної постанови на серпневій учительській конференції, постановка конкретних завдань на нарадах директорів шкіл, вчителів відповідного профілю, організація читання лекцій, проведення бесід за визначеною темою, зборів у трудових колективах [2, Арк. 9; 5, Арк. 202]. До цього слід долучити шалену пропагандистську кампанію в пресі, запровадження цензури, застосування різних санкцій, як то звільнення з роботи, арештів та ін., до осіб, звинувачених у політичній неблагонадійності.

Висновки. Таким чином, політико-ідеологічна реакція другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. сприяла формуванню агресивних антизахідних настроїв, посилила культурну ізоляцію СРСР та радянської України, завдала величезної школи розвитку науки і культури, освіти, негативним чином вплинула на суспільну свідомість. В результаті проведених ідеологічних чисток зміцнилась свої позиції тоталітарна система, партійна номенклатура.

Вказані форми ідеологічної обробки населення продовжувались і в подальші періоди радянської епохи, дещо затухаючи в часи «відлиги» і поновлюючись в добу «розвитого соціалізму».

На жаль, і після здобуття Україною незалежності Схід, а особливо Донбас, продовжували залишатись заповідниками «радянського періоду».

Бажаючи, перш за все, задовольнити свої власні майнові та політичні інтереси, правляча київська верхівка пішла на угоду з місцевою напівкримінальною псевдоелітою. За обіцянки політичної лояльності й солідну фінансову підтримку київська влада дала карт бланш місцевим олігархам на «самоуправління» у регіоні.

Внаслідок цього українська гуманітарна політика тут практично не проводилась, продовжували пропагуватись радянські стереотипи, активно підтримувалась діяльність проросійських шовіністичних організацій. В результаті – нинішні настрої, й що значно трагічніше – полум'я війни, що палає на теренах багатостраждального регіону.

Нова українська влада, що прийшла внаслідок перемоги революції гідності, має всі шанси покращити ситуацію, виправивши помилки, здійснені попередниками.

Ефективні економічні реформи, подолання корупції, децентралізація, активна українська гуманітарна політика сприятимуть ліквідації застарілих стереотипів й формуванню нового політичного мислення.

Відповідаючи у грудні 2014р. на запитання «На кого ви сподіваєтесь у наступному році?», жителі в усіх регіонах та областях країни досить рівно, від 70% до 80% заявили, що зробили ставку на власні сили [9, с. 9].

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Така активна відмова українців від патерналізму дає серйозні підстави сподіватись на успішне подолання пережитків тоталітарного минулого й побудову на теренах нашої Батьківщини розвинутої сучасної європейської держави та громадянського суспільства.

Література

1. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко – К. : Альтернативи, 1999 - 304с.
2. Державний архів Чернігівської області – Ф. П - 470, Оп.6, спр.190.
3. Державний архів Чернігівської області – спр.424.
4. Державний архів Чернігівської області – спр.737.
5. Державний архів Чернігівської області – Оп.7, спр.820.
6. Державний архів Чернігівської області – Оп.7, спр.407
7. Державний архів Чернігівської області – Оп.8, спр.6
8. Кириченко І. Україна – Росія: нервова любов, нерівна ненависть. / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2014. – 4 жовтня.
9. Пісня про Батьківщину. Слова народні. // Дзеркало тижня. – 2014. – 27 грудня.
10. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович – 2-е вид., випр. – К. : «АртЕк», 2001. – 728с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, Оп.1, спр.802.
12. Державний архів Чернігівської області – Оп.50, ч.ІІ, спр.4270.
13. Державний архів Чернігівської області – Оп.51, ч.ІІ, спр.1200.
14. Державний архів Чернігівської області – Оп. 52, ч.І, спр.1193.
15. Державний архів Чернігівської області – спр. 1194.
16. Державний архів Чернігівської області – Оп. 23, ч.ІІ, спр.6244.

References

1. Baran, V.K., Danylenko, V.M. (1999). *Ukraine v umovakh systemnoi kryzy (1946-1980-i rr.) [Ukraine in a systemic crisis (1946-1980's)]*. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – F. P - 470, Op. 6, spr. 190. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – spr. 424. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – spr. 737. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – Op. 7, spr. 820. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – Op. 7, spr. 407. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – Op. 8, spr. 6. [in Ukrainian].
8. Kyrychenko, I. (2014). *Ukraine – Rosiia : nervova liubov, nerivna nenavyst [Ukraine - Russia: Nervous love, unequal hatred]*. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the week*. [in Ukrainian].
9. *Pisnia pro Batkivshchynu. Slova narodni [Song of the Motherland. Folk words]*. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the week*. [in Ukrainian].
10. Popovych, M.V. (2001). *Narys istorii kultury Ukrainy [Essay on the history of Ukrainian culture]* (2nd ed., rev.). Kyiv: ArtEk [in Ukrainian].
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. – F. 1, Op. 1, spr. 802. [in Ukrainian].
12. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – Op.50, ch. II, spr. 4270. [in Ukrainian].
13. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – Op. 51, ch. II, spr. 1200. [in Ukrainian].
14. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – Op. 52, ch. I, spr. 1193. [in Ukrainian].
15. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – spr. 1194. [in Ukrainian].
16. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region]. – Op. 23, ch.I I, spr. 6244. [in Ukrainian].